

ואתהלכה ברחבה כי פקדיך דרשתי

מסכת ברכות

ראשית חכמה יראת ה'. על כן היה סדר רבותינו הקדושים להתחיל סדרי המשנה בייחודו של הקב"ה. ואמרו שחייב אדם לקרוא קריית שמע, לייחד שמו של הקב"ה ולקבל עליו עול מלכות שמים ועול התורה והמצוות ערב ובקר שנאמר **ובשכבך ובקומך** (פסקי ריא"ז).

ברכות לראש צדיק (משלי י). לכך מסכת ברכות היא ההתחלה מששה סדרים – שעיקר הכל דע את אלקי אביך ואחר כך **ועבדו** (דברי הימים-א כח), שצריך לידע למי עובד, וזהו ענין הברכה לפני כל מעשה – לייחד כל מעשיו לה' כמו שנאמר (משלי ג) **בכל דרכיך דעהו**, כמו שכתב הרמב"ם – וזהו על ידי הברכה, וכמו שאמרו השיעור בה 'קטן שיודע למי מברכין' (ברכות מה). מה שאין כן בשאר מצוות, אין השיעור שידע למי מניחין תפילין וכיוצא – מבואר שהברכה עיקרה הידיעה למי מברכין, שעל כך נוסדה.

וזהו התחלת הכניסה לתורה כמו שנאמר (תהלים קיא) **ראשית חכמה יראת ה'**. ויראת שמים הוא על ידי שויתי ה' לנגדי תמיד (תהלים טז), כמו שכתב בהג"ה דריש אורח חיים. והיינו ברכות שכולן מתחילות בלשון נוכח – שמיד בהתחלת הברכה צריך להיות השם יתברך נוכח עיניו, כאילו עומד עליו ומצוהו, והסיום בלשון נסתר – דמיד נעלם כמו שנאמר (דברים לב) **על גוזליו ירחף**, נוגע ואינו נוגע כידוע (צדקת הצדיק ב).

טעמים רבים נאמרו בפתיחת הש"ס במצות קריאת שמע ובברכות – ע' פירוש המשנה לרמב"ם; תוס' יום טוב; צל"ח; מרומי שדה; משיב צדק עמ' 61; חדושי הגר"ר בנגיס ח"ב א; מנחת יצחק – לקוטי תשובות ד; הגהות ובאורים על ספר האגודה, מר"א בריוול.

דף ב

דקדוקים ובאורים בפשט

מאימתי קורין. יש מדקדקים שלכך נקט התנא לשון רבים, 'קורין', ולא לשון יחיד כבמשנה דלהלן, 'בשחר מברך... – להורות שבקריאת שמע אין מוציא בה האחד את חברו כבשאר ברכות אלא כל אחד קורא בעצמו (עפ"י שנות אליהו כאן ולהלן ג, ו עוד).

וכן דעת כמה פוסקים, משום שנאמר **ושננתם** – שיהא כל אחד ואחד משנן בפיו דוקא (שו"ת הרדב"ז ח"ג תמו תעד), או מפני שעיקר מצוותה קבלת עול מלכות שמים. וכן הביאו מדברי הזוהר (משפטים קטו: וע' שערי זהר (מרגליות); אגרא דפרקא (מדינוב) רעז).

ואולם הרבה פוסקים סוברים שאפשר לצאת ידי חובה בשמיעה מאחר, ועכ"פ מי שאינו בקי לקרוא בעצמו – שומע מאחר. וכן דעת רוב האחרונים (כמובא בפוסקים (או"ח סא, ד) שיש לקרוא פסוק ראשון בקול רם כדי לעורר הכוונה. בעינים למשפט, מאור ישראל ומגדים חדשים כאן; רבבות אפרים ח"ד כח).

עוד דקדקו מפרשים מלשון 'קורין' [ולא 'אומרים'] – שיש לקרותה בקול רם, כי כן לשון קריאה בכתוב (ע' רש"י חגיגה ה:), וכפי המובא בפוסקים (או"ח סא, ד) שיש לקרוא פסוק ראשון בקול רם כדי לעורר הכוונה. [ויש אומרים אף שאר הפרשה ראוי לקראה בקול רם. ע' תלמידי רבנו יונה להלן דף ח סע"ב בדפי הרי"ף]. ויש שהעירו מכמה מקומות בלשון חכמים ש'קריאה' יכולה להיות בלחש – ע' משנה לחם לריעב"ץ; תפארת ישראל; מגדים חדשים; רבבות אפרים ח"ד כח. על דקדוק לשון פעיל, 'קורין', ולא סביל כמו 'מגילה נקראת' [וכיו"ב דקדוקו בתחילת מסכת קדושין 'האשה נקנית' ו'האיש מקדש'] – ע' לקוטים מכת"י שבסוף ספר 'שיחת שדים' לר"צ הכהן (עמ' 101).

'לאכול בתרומתן'. לא אמר 'בתרומה' – להורות דוקא בתרומת גבולים שהיא ממון כהנים ממש, אוכלים אותה בערב, אבל תרומת לחמי תודה שאין הכהנים זוכים בה אלא משלחן גבוה, אינה נאכלת אלא לאחר הבאת כפרה כשאר קדשי מזבח (עפ"י שנות אליהו; שו"ת רמ"ע מפאנו א. וע"ע במה שפלפל בזה הגר"ר בנגיס ח"ב ב. וע"ע רש"ש).

ויש לבאר בזה את לשון הכתוב 'ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים כי לחמו הוא' – היינו בקדשים השייכים לו ממש ולא באלו שזכיייתם משלחן גבוה. ודקדק התנא לשונו עפ"י לשון הכתוב. אכן יש להעיר שכן הוא דרך הלשון, כמו להלן 'נכנסים לאכול פתן' – כאשר כתב בספר מגדים חדשים, ע"ש. וע"ע ש על צורת הלשון 'בתרומתן'.

ז'לא זו בלבד אמרו אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר...' כמה ראשונים פשוו על פי משמעות דברי המשנה, שהקטר חלבים ואברים מצוותו לכתחילה עד חצות [ואולם אם לא הקטיר עד שהגיע חצות – מקטיר והולך כל הלילה]. (ראב"ד, הובא במאירי; ריטב"א; רבנו יהונתן; תוס' פסחים קכ: מאירי שם נט.). ומדברי הרמב"ם (מעשה הקרבנות ד, ב; תמידין א, ו) משמע שאפילו בדיעבד, אם לא הקטירום עד חצות – שוב לא יעלו על המזבח.

(כן דייק מדברי הרמב"ם בשאגת אריה (ד) ועוד. [וכן לענין אכילת קרבן פסח, דייקו אחרונים מסתימת דבריו (ק"פ ח, טו) שאפילו בדיעבד אין זמנו אחר חצות. ע' שאג"א; מנ"ח ו, ג]. ובזבח-תודה בזבחים (פו) הקשה על דעה זו מדברי הגמרא שם, ובפסחים (סד) צדד (פסחים סד) בד' הרמב"ם שלא גזרו אלא לכתחילה אבל בדיעבד מותר להקטירם כל הלילה. ויש להעיר ממשנת מגילה שהביא רש"י – כל הלילה כשר להקטר חלבים. והלא אין דרך התנא לומר 'כשר' בזמן שפסול מדרבנן אלא 'פסול' (ע' ריטב"א נדה כח. חזו"א מנחות לג, ז); – ונראה שבאופן שהיו אנוסים מלהקטיר קודם, אף להרמב"ם שפיר דמי להקטיר אחר חצות, וכמו בקריאת שמע שאמר רבן גמליאל לבניו שהיו אנוסים, שיש להם לקרוא גם לדעת חכמים, הגם שלדעת כמה מהראשונים ללא אונס אין קוראים אחר חצות אף בדיעבד. ומ"מ לענין קריאת שמע משמע מהרמב"ם שבדיעבד קורא אחר חצות גם אם לא היה אנוס עד חצות. וצריך טעם לחלק ביניהם.

ולענין אכילת מצה דייקו מהרמב"ם [דלא כהרא"ש והטור] שלא גזרו חכמים עד חצות (ע' רבנו מנוח חמץ ומצה ו וכ"כ

הצל"ח). ואפשר ששונה מק"ש כיון שאסרו חכמים לאכול בערבי פסחים הלכך לא חששו שירעב ולא יאכל מצה, וגם ק"ש שהיא יומיומית חששו יותר. וע"ע להלן ט.

אבל רש"י כאן כתב שהקטר חלבים ואברים כשר כל הלילה, כמו ששנינו (במגילה כ: 'כל הלילה כשר... להקטר חלבים'. וכן דעת כמה ראשונים; הרשב"א (בתשובה תמה) החינוך המאירי ועוד. (ומה שדחקו להוציא הדברים מפשטותם – ע' אור שמח הל' מעה"ק ד, ב).

וטעם הדבר, יש אומרים משום שכהנים זריזים הם בהקרבת הקרבנות [ולא גזרו אצלם אלא באכילת קדשים המסורה לכל] (עפ"י המאירי; שו"ת רמ"ע מפאנו א; צל"ח), ויש אומרים משום שאין בדבר חשש מכשול כרת אלא לאו [ושונה קריאת שמע, לפי שמסורה לכל ולא לכהנים בלבד. ע' במפרשים], ויש מפרשים שלכך לא גזרו כי בלאו הכי צריך לכתחילה להקדים ההקטרה מבעוד יום, והרי מקטירים אפילו בשבת ואין דוחים לליל מוצאי שבת משום חביבה מצוה בשעתה (עפ"י הרא"מ מפינסק. וע' בית הלוי ח"א לד; חונן דעה יומא לד. שבט הלוי ח"ח קסד. וע"ע במובא ביוסף דעת זבחים נז:).

וכבר העירו מדברי רש"י במנחות (עב). שכתב על משנה זו 'כל הלילה כשר... להקטר חלבים ואברים' – מה שמתעכל מן המזבח מחזיר כל הלילה. ומכך שלא פרש כפשוטו על העלאת האברים אלא על החזרת פוקעים, משמע שנקט שם כדעת הרמב"ם שאסרו חכמים להעלות אחר הצות (עפ"י קהלות יעקב סוף מנחות. וכבר נודע שאין להקשות מפירושי רש"י ממסכת למסכת, ע' במובא ביוסף דעת סנהדרין קג).

ע"ע פירוט שיטות הראשונים ומו"מ בהן; שאגת אריה ד; בית הלוי ח"א לד; לח, טז; יפה עינים ועינים למשפט; אור שמח מעה"ק ד, ב; אבי עזרי ק"ש א, ט.

זממאי דהאי ובא השמש ביאת השמש והאי וטהר וטהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי וטהר וטהר גברא. (בראשונים ישנה גרסה הפוכה: ממאי דהאי ובא השמש ביאת אורו והאי וטהר וטהר יומא, דילמא ביאת השמש ומאי וטהר וטהר גברא) – אמר רבה בר רב שילא: אם כן לימא קרא ויטהר, מאי וטהר – וטהר יומא... במערבא...'. יש לתמוה הלא יש גם אפשרות שלישית, הפשוטה לכאורה, לפרש 'ובא השמש וטהר' – שהאדם טהור מאליו לאחר ביאת השמש (עתוס).

עוד יש להעיר על הלשון הבלתי רגיל 'טהר יומא'. כמו כן יש לדקדק מדוע דוקא כאן משמיענו התנא 'מלתא אגב אורחא' לזמן אכילת תרומה.

נראה לפרש, הלא בכתוב הזה נאמר ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים. ואם 'וטהר' מתפרש כאן כבכל התורה, כתאור למצב האדם שהוא טהור, אם כן מהו לשון 'ואחר' הלא בעודו במצב טהרה הוא אוכל מן הקדשים ולא אחר מצב זה, והיה לו לומר 'וטהר ויאכל מן הקדשים' – לשון 'ואחר' אי אפשר לפרשו אלא ביחס לנקודת זמן מסוימת [היינו אחר שעת צאת הכוכבים, וטהר יומא] או לאחר איזה מעשה [אחר שיטהר את עצמו] – ואלו הן שתי האפשרויות שבגמרא.

ולפי האמת שרשאי לאכול בתרומה בלילה, נמצא אם כן שזהו המקום היחיד בתורה שנתפרש בו מתי חל הזמן המדויק של תחילת הלילה. ומשמיענו הכתוב שצריך שני דברים: האחד – ביאת השמש. והשני – אחר שנתכסה כדור השמש צריך להתכסות גם אור השמש והיום לגמרי. וזהו 'טהר יומא'. וכל הדינים שבתורה המצריכים 'לילה' תלויים בפסוק זה. ועל כן משמיעתנו המשנה אגב אורחא את הדין האמור בכתוב הזה, שהרי צריך לזכור אותו פסוק בלימוד המשנה, כי הוא מקורה.

וזהו מה שנאמר בברייתא 'סימן לדבר צאת הכוכבים' – כלומר זהו הסימן לאמור בכתוב ובא השמש וטהר – 'טהר יומא' – כי באמת הלילה מתחיל בעת שלילת היום ואורו, וסימן לכך שנגמר אורו של יום – בהראות שלשה כוכבים קטנים [ולא שהכוכבים עושים את הלילה אלא מהוים סימן לכך שעבר

היום] (עפ"י עלה יונה עמ' רל. וע"ע קובץ שעורים ריש פסחים שדן על צאת הכוכבים אם גדרם כסימן או כסיבה. ולפי הצד האחרון צ"ל שגדר ביהש"מ הוא ספק צאת הכוכבים).

פירוש זה בקושי הגמרא, תואם עם פרש"י ולא עם פירוש התוס' הרשב"א ועוד, ולשיטתם 'טהר גברא' מתפרש שמיד עם שקיעת החמה נטהר האדם ממילא.

ומה שתמהו התוס' על לשון 'ביאת השמש' כיצד ניתן לפרשה על הורחה – מצאנו אפשרות פירוש זה בירושלמי ב"מ לה. כפי שהעירו בהגהות בן אריה כאן ובספר אהבת חסד (ח, נתיב החסד סק"ו). עוד יש לפרש שגם לפרש"י 'ובא השמש' מתפרש על שקיעתה, אך 'וטהר' משמע שיביא קרבן, וזה אינו שייך אלא למחר. ונקט הכתוב לשון 'ובא' ולא 'זרח', כי אז היה במשמע שיכול לטבול בלילה קודם זריחת השמש, והלא אין הדין כן, אלא צריך לטבול קודם שקיעה דוקא (מהגרז"נ גולדברג שליט"א).

(ע"ב) ... סימן לדבר צאת הכוכבים. שמע מינה ביאת שמשו הוא ומאי וטהר טהר יומא'. יש מפרשים [דלא כשאר ראשונים] על פי סוגיתנו שגדר 'הערב שמש' בתרומה הוא כשכלה כל אור היום, ולכן אם טבל הכהן בין השמשות, רשאי לאכול בתרומה לאחר צאת הכוכבים, שאע"פ שבין השמשות בכל מקום ספק לילה הוא, כאן הצריכה תורה שייטהר היום בתורת ודאי (עפ"י מאירי כאן ובשבת לד: וכן דקדק בצפנת פענח (שבת ה,ד) מלשון הרמב"ם אלא שהעיר מהסוגיא בשבת לד"ה. וגם להלן בגמרא בסמוך אמרו שהכהנים רגילים לטבול מבעוד יום קודם ביה"ש. ושמא י"ל שרגילים להקדים).

ושיטת הגר"א (או"ח רסא סק"ב) הפוכה; לרבי יהודה רשאים הכהנים לאכול בתרומה בזמן בין השמשות, והיינו 'הערב שמש'. ולא אמרו 'צאת הכוכבים' אלא לרבי יוסי שסובר בין השמשות כהרף עין סמוך לצאת הכוכבים (ע"ע מו"מ באריכות בשיטתו בשו"ת עמודי אור ה; אבן האזל ק"ש א). וע"ע בהרחבה ב'שעורים לזכר אבא מרי' (לגר"ד סולוביצקי) ח"א עמ' צט ואילך; שבט הלוי ח"א נ וח"ג קנו וח"ה קע; אגרות משה או"ח ח"א פח; זכרון שמואל טז; אבי עזרי ק"ש א, ט; בית ישי יג ד"ה וכמו"כ; מאור ישראל.

'מאימתי מתחילין לקרות ק"ש בערבית משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות'. יש לעיין לפי זה מתי הציבור קורין ומתפללין כליל שבת, בשלמא לרש"י וסיעתו אפשר שמתפללים קודם הזמן, אבל לתוס' שנקטו שאין לברך ברכות ק"ש קודם זמנה, מתי קורין, הלא אם הגיע הזמן נמצא שמאחרים סעודתם עד שבאים הביתה מביה"כ, וכיצד נקבע הזמן לפי הסעודה, והלא לעולם מתפללים תחילה, וכעין שהקשו התוס' (בד"ה משעה) לענין עני, ותירוצם לכאורה אינו מועיל כאן. וגם אם נאמר שהכוונה מעט קודם סעודתם, והיינו זמן תפילתם, וכעין שתרצו התוס', עדיין אין מובן מה מקום יש לקבוע זמן הקריאה לפי הסעודה בע"ש ולא לפי הקריאה והתפילה?

תשובת הגר"ח קניבסקי שליט"א: מייירי בבני כפרים שאין להן צבור ועד שיכינו סעודתו יקרא ויתפלל וכמש"כ התוס'.

(שו"מ כע"ז בריטב"א: 'משעה שנכנסים ולא משעה שאוכלים אלא שהם נכנסים לאכול ובעוד שאחרים מכינים להם הם קורים, וכ"מ בתורא"ש).

תשובת הגר"א נבנצל שליט"א: נלענ"ד דמייירי באוכלים מבעו"י, ואז רשאים עדיין לאכול קודם הקריאה, דומיא דפלג המנחה לדידן, דהמתפלל אז יצא ואפ"ה רשאים עדיין לאכול קודם ערבית, וצ"ע.

(הנה מפורש בדברי התוס' (ד"ה מאימתי) שסעודת ערב שבת היא מבעוד יום. וכן במלחמות ה' להרמב"ן (פסחים קד) הביא מכאן שזמן סעודה כליל שבת הוא קודם צאת הכוכבים (וכ"כ רבנו יהונתן ועוד). וזה דלא כרש"י שכתב (ג. בד"ה קשיא) ששיעור זה מאחר משל כהן (וכ"כ הרי"ד והמאירי). נמצא שהלכו לשיטתם, כי לרש"י הקושיא מעיקרא ליתא וכנ"ל, אבל התוס' לפי שיטתם הכריחו שאכלו מבעו"י).

'משעה שקדש היום בערבי שבתות. דברי רבי אליעזר'. יש מפרשים טעמו, שסובר ובא השמש – תחילת השקיעה, וטהר – גברא [ולא טהר יומא לגמרי מכל אורו], והוא הזמן הראוי להוסיף מהקודש אל החול (עפ"י תוס' הרא"ש ורשב"א בשם רב האי גאון).

'הי מנייהו מאוחר, מסתבר דעני מאוחר...'. כלומר, העני נכנס להסב לאחר צאת הכוכבים. וזה תואם למבואר בבבא מציעא (פג: וברש"י ותוס'), שהעני גומר עבודתו בצאת הכוכבים ורק אז מתחיל להכנס העירה. [ואולי הטעם שנסתפקו כאן לומר שזמן העני מוקדם – כי שמא הכוונה לעני גמור שאין לו מלאכה, ואינו שווה לאכול פתו]. ורש"י לעיל (בר"ה משהעני) פרש שהעני סועד קודם כל אדם, לפי שאין לו נר להדליק בסעודתו. ומבואר מזה שגם זמן לא קצר לאחר צאת הכוכבים יש עדיין אור, שהרי גומר מלאכתו בצאת הכוכבים וקורא ק"ש ומתפלל (כמוש"כ התוס', וערש"י שבת כד: ד"ה משום) ורק אז נכנס לסעוד. (וכבר העיר על כך בשו"ת אגרות משה או"ח כד. וכן הביא מהירושלמי שעדיין יש אור גדול לאחר צאת הכוכבים).

ואולי לא פירש רש"י שהעני מקדים אלא לפי הסלקא דעתין שאכילת העני אינה מאוחרת מצאת הכוכבים, ואפשר עוד קודם לכן, אבל לפי המסקנא יתכן שהעני סועד לאחר העשיר, מפני שגומר מלאכתו רק בצאת הכוכבים כנ"ל, אבל העשיר מתפנה מעסקיו מוקדם, וגם הוא מפונק יותר ומקדים אכילתו.

כללים

'אמרו חכמים... במה אמרו...'

'אם כן למה אמרו חכמים עד חצות'. לא מצינו בשום מקום אחר שאמרו חכמים 'עד חצות' אלא במשנה זו בלבד. ומכל מקום שייך לשנות בלשון זו. וכן מצינו בתחילת פסחים 'ובמה אמרו שתי שורות במרתף' – ולא אמרו בשום מקום אלא באותה משנה (ריטב"א. וכן יש לפרש במשנת שבת (ח,א) 'רש"א כולן ברביעית ולא אנו (בירושלמי: נאמרו) כל השעורין הללו אלא למצניעיהן'). ובספר הכריתות לר"ש מקינון מובא שהיו משניות קדומות שבהן שנינו זאת (כן הביא הגרעק"א ריש פסחים). וע' אגרת רש"ג; תוס' ב"ק צד: שרידי אש ח"ד עמ' רכב-רלה רמט-רסו; דורות ראשונים ח"א עמ' 217.

'פתח דבריך יאיר'

'תנא היכא קאי דקתני מאימתי'. כמדומה שברוב מסכתות הש"ס מתחיל הגמרא בדקדוק או בשאלה לשונית לפני שנכנס לדון בעצם הענין [ובשאר מסכתות אפשר שאין שם שאלה כזאת] – כגון כאן ובשבת ובעירובין ובפסחים, סוכה, תענית, מו"ק, חגיגה, יבמות, נדרים ועוד ועוד. אפשר שמסדרי הגמרא באים ללמדנו שבתחילת גשתו של אדם לדברי תורה, יש לו לטהר לשונו ולנקותה בליטוש אחר ליטוש.

'איבעית אימא'

'תנא אקרא קאי... ואי בעית אימא יליף מבריייתו של עולם'. יש שכתבו שבכל מקום שאומר הש"ס 'אי בעית אימא', יש לדקדק על חולשה ודוחק מסוים בתירוץ הקודם, כי כן משמעותו: 'אם תרצה (להשיב ולטעון כך וכך) אומר...' (עפ"י דרכי הגמרא לר"י קאנפאנון, דף יב: כללי שמואל לר"ש סיריליאן אות ר. הגדיל לעשות הגאון רבי דוד פארדו ז"ל, חיבור מיוחד על ענין זה, בשם 'למנצח לדוד' – לבאר טעם לכל 'אבעית אימא' שבש"ס).

ואולם יש ממפרשי הפשט שאין נראה מדבריהם כן. ע' בכל זה ועוד בספר היקר מגדים חדשים לרבי דוד יואל וויס שליט"א.

כפילות הלכות במשנה

'מילתא אגב אורחיה קמשמע לן, כהנים אימת קא אכלי בתרומה משעת צאת הכוכבים'. כתבו התוס': אף על פי ששנינו זאת במשנה אחרת, רגילות של המשניות להשמיענו בקיצור, דברים המפורשים במקום אחר. וכיוצא בזה כתבו המפרשים בכמה מקומות (ראה דוגמאות לדבר: תורא"ש כאן; תוס' כתובות מה: ד"ה לאפוקי; גטין לד סע"ב; ריש ב"מ; חזון איש יו"ד קיג,א).

'אמר מר'

'אמר מר, משעה שהכהנים נכנסים...'. הביטוי 'אמר מר' מופיע בדרך כלל בהתייחסות לדברי התנא בברייתא. וגם נמצא ביחס לדברי אמוראים, ואפילו אמוראים אחרונים (כמו שהעיר הרב י"ד מלאכי כללי האל"ף עב), ולעתים מצאנוהו גם ביחס לדברי המשנה (ע' ר"ה יח: נזיר מ. קידושין נו. ועוד. וערש"י כתובות צט: שגרס 'אמר מר' על משנה שאינה מובאת כלל בסוגיא. והתוס' תמהו שאין זו דרך הלשון אלא היה לו לומר 'והתנן'), אולם כמעט ולא מצאנו שמשמשים בו בהתייחס למשנה מקומית, כמו כאן, אלא רק על משנה המובאת ממקום אחר.

בספר יבין שמועה (כלל לו) פרש מדוע נקטו כאן לשון זו על משנתנו – כי הנושא של אכילת תרומה, אין עיקר מקומו כאן אלא ביבמות, ולא הזכירוהו במשנה אלא לסימנא בעלמא, לכך נקטו ביטוי זה כאילו הדין לקוח ממקום אחר.

וכיוצא בזה יש מי שפרש לשון זו המובאת בנזיר לב. כלפי המשנה שם (מגדים חדשים. וע' במפרש בנזיר ובספר אורח מישור שם). וכן יש לפרש במסכת מנחות (עט:).

וכבר כתבו ראשונים שכן הוא לשון ירושלמי, לומר 'אמר מר' על המשנה המקומית. ואף בתלמוד דידן מופיע כזאת בכמה מקומות (לפי גרסאות הראשונים) – במסכתות נזיר ונדריים, שלשונם משונה משאר מסכתות (ע' תוס' נדרים כ. ושטמ"ק נזיר סב: 'עיני כל חי' – נזיר לב).

ואין מן התימא שגם במנחות (שם) נקטו כן, כי גם במסכת זו יש מעט שינויי סגנון משאר מסכתות, כנראה למדקדק. וכן מצינו לשון זו במסכת תמורה כמה פעמים (כת. כט. לא: לד.). וגם היא לשונה 'לשון ירושלמי' כמוש"כ ראשונים.

טעמים ענינים ופרפראות

ראש דברך אמת – פתיחתה של התורה נחתמת ב'אמת'; התורה שבכתב מתחלת באות א' – אנכי ה' אלקיך. המשנה פותחת ב-מ' – 'מאימתי', והגמרא באות ת' – 'תנא היכא קאי דקתני מאימתי' (בשם הרמ"י מאיזביצא. ע' פרי צדיק ל"ג בעומר אות ג).

כיו"ב מובא מהר"ב מפשיסכא ועוד, על פתיחת התורה: 'בראשית ברא אלקים' – סופי תבות אמת, שהיא חותמו של הקב"ה. וכן סוף מעשה בראשית – 'ברא אלקים לעשות'.

'מאימתי קורין את שמע'. 'מאימתי' – מתוך אימת י-ה צריך לקרוא את שמע.

(עפ"י 'תורת הרבי ר' זושא')

מאימתי – בגימטריא: אני יהודה קדוש. רמז לשמו של רבנו הקדוש בפתיחת המשנה שערך (סדר הדורות ערך רבי יהודה הנשיא בשם באר יעקב ומטו בה בשם בעל מגלה עמוקות)

בסה"ד הקדה, כיצד עניו כרבי יקרא עצמו בשם קדוש. וראה בספר מגדים חדשים ריש שבת בבאור תוספת 'אני'. וע"ש גימטריאות נוספות לשמו של רבנו הקדוש במלים הפותחות את סדרי מועד ונשים.

וכבר ידועים דברי הרוקח בהקדמתו שקרא את שם ספרו 'רקח' כי הוא בגימטריא אלעזר, שכן יש לאדם לרשום שמו בספרו, וכמו שמצינו תנא דבי אליהו הפותח ב'זיגרש' שהוא כמנין 'תנא דבי אליהו'. ומדרש 'תדשא' כמנין זה פינחס בן יאיר. ופרקי דר' אליעזר פותח ב'מי ימלל גבורות ה'' כמנין אליעזר בן הורקנוס. וסדר עולם פותח 'מאדם' כמנין יוסי. ע"ש.

וכן מובא בספרים עוד כיוצא באלה: פתיחת מגילת תענית, 'אילין יומיא דלא להתענאה בהון' עם הכולל, כמנין רבי חנניה בן חזקיה בן גרון – שהוא וסייעתו כתבוה. מדרש רבה פותח ב'זאהיה שעשועים' כמנין זה רבי הושעיא רבה. רבי יהודה החסיד קרא ספרו 'ספר חסידים' בגימטריא: זה יהודה בן שמואל (עם הכולל). ספר ירמיה פותח ב'אני הגבר' בגימטריא ירמיהו. וכן מגילת קהלת בגימטריא (עה"כ) שלמה בן דוד המלך. רבי יוסף קארו פתח את שלחנו הערוך במלים 'יתגבר כארי' – בגימטריא: יוסף בן אפרים קארו. ודוד המלך פתח ספר תהלים ב'אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים – כמנין: אדם, שם, אברהם, משה, דויד (ככתוב רבות בדברי הימים) המלך בן ישי, שלמה, אסף, אסיר, אלקנה, אביאסף – אלו עשרה זקנים שאמרו את מזמוריו (כמובא בב"ב יד: וברש"י ריש תהלים). כל זה ועוד נאסף ב'ילקוט אברהם' לר"א ליפשיץ.

'מאימתי קורין... דברי רבי אליעזר'. זכה ר' אליעזר שדברי תורתו יפתחו את הש"ס. וכן בסוף הש"ס, ההלכה האחרונה [להוציא דברי אגדה שנאמרו בסיום] המובאת מתנא יחיד, הינה בשם ר' אליעזר (עוקצין ג,י) – מדה כנגד מדתו, שאמר על עצמו (בסוכה כח): מימי לא קדמני אדם בבית המדרש... ולא הנחתי אדם בבית המדרש ויצאתי' (מפי השמועה).

'להרחיק את האדם מן העבירה'.

'ישב אדם ולא עשה מצוה שחובה עליו לעשותה, כאילו עשה עבירה. כך שמעתי מדיוק לשון המשנה דריש ברכות, להרחיק מן העבירה. ופשוט הוא, שכן מצינו (ראש השנה יז.) פושעי ישראל בגופן – קרקפתא דלא מנח תפילין, אף על גב דאינו אלא בשב ואל תעשה' (צדקת הצדיק ט).

'תנא אקרא קאי...'

'כל בנין לימודו יהיה על המקרא שציוה השם, וזה יהיה נוכח עינו כי על זה הוא דן, על מה שציוה השם יתברך בתורתו. ועל זה רמז בראש המשניות דפתח 'מאימתי' ותנא אקרא קאי, כדמפרש בגמרא – לאורויי דכל משנתו רק אקרא קאי ולא כלימוד חכמה מחכמות. וכמדומה שכן שמעתי גם כן' (צדקת הצדיק י. ובענין זה שם רנא. וראה בספר מי השילוח ח"א, ריש ברכות. וע"ע במובא להלן יא: אודות ברכת התורה על התלמוד).

'יליף מברייתו של עולם, דכתיב ויהי ערב ויהי בקר יום אחד' –

מצוה ראשונה שנתחייב האדם כשנעשה בן י"ג שנה היא קריאת שמע של ערבית, שהוא הראשית כמו שכתבנו לעיל, כי היא וברכות אחד רק שהברכות בפרט המעשים וזו בכלל על כל מעשה הקימה ועל כל מעשה השכיבה. ושל ערבית קודם, כדפתח ביה תנא דאקרא קאי. ויליף מברייתו של עולם לענין קבלת עול מלכות שמים, דברישא חשוכא – צריך קבלת עול מלכות שמים אף מתוך החושך והסכלות והעדר המעשים, ואז סופו לקיימה בעושר ונהורא

דיממא, השגה הברורה, שעל ידי זה נמשך המעשה (צדקת הצדיק ד. עוד בענין זה ע"ש אות יא; דובר צדק עמ' 21; ישראל קדושים עמ' 67-68, 124, 133).

במרומי שדה העיר על קושית הגמרא מדוע נקט ערבית ברישא – והלא יש לומר שנקט כפי סדר חיוב האדם כשנעשה בר מצוה. ומוזה כתב להוכיח כדעת הסוברים שנעשה בר חיוב מעת לעת משעה שגולד בה ולא מתחילת היום.

(ע"ב) 'משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן... משהעני נכנס לאכול פתו במלח... משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות'.

זמן קריאת שמע נתלה בזמן אכילה, במשנה ובברייתא – כי אכילה היא קיום החיים וכך קבלת עול מלכות שמים. וכמו שאכילת האדם בבוקר ובערב – כך קבלת עול מלכות שמים. ומאן דיליף מעני בדעת, שאין לו נר להאיר עיני שכלו וממהר באכילה פשוטה – כך קבלת עול מלכות שמים בפשיטות, כעני זה שאוכל רק פת במלח.

וחד מאן דאמר דבתר רוב בני אדם – דגם כן אין צריך טהרה רק מתינות קצת, עד שיהיה נר ה' נשמת אדם מאיר עיני שכלם.

ולחד מאן דאמר כבלילי שבת – שהכל מוכן מבעוד יום, ודי לקריאת שמע של ערבית ההכנה שמבעוד יום, על ידי מעשה היום, ואין צריך הכנה אחרת.

וההלכה ככהנים – שהם הבטלנים מכל עניני עולם הזה, שאין להם אלא עסק התורה כמו שכתב הרמב"ם (סוף הל' שמיטה ויובל) וכן שמעתי בזה, ואכילתם קודש לה' וצריכים טהרה. וכך לקריאת שמע, נפנה ונוטל ידיו קודם... (מתוך צדקת הצדיק ז. וע"ע דובר צדק עמ' 22).

'נכנסין... נכנס...'

'העצה השניה (לתיקון התאוה) – המתנינות, כי יסוד תוקף התאוה – המהירות, שרוצה לבלוע ולהשלים תאוותו חיש, וכמו שאמרו בביצה 'נטיעה מקטע רגליהן דקציבאי ודבועלי נדות' – שהם שתי תאוות הראשית הנזכרות, הבאים במהירות. ואמרו ז"ל בחולין (פד.) שתורה למדה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא בהזמנה. ולשון חכמים ריש ברכות בכל אכילות דשם 'נכנס' ו'נכנסין' – לומר שצריך כניסה והכנה לאכילה. ואפילו באכילת עני אמרו שם לשון נכנס (וע"ש בתוד"ה משעה. ויעמ"ש בחידושנו לשם). וגם באכילת תרומה ושל שבת, שהם אכילת מצוה, נאמר גם כן 'נכנסין' – שצריכין הכנה, ולא אכילת עראי כאכילת זולל וסובא שחוטף ואוכל.

ומה שאמרו בעירובין (נד.) חטוף ואכול וכו' – נראה כי יש חילוקים בבני אדם, שמי שכבר אדוק ודבוק במחשבותיו בדברי תורה, אז יהיה חוטף ואוכל, דוגמת בי הילולי שהמכוון ענין אחר שעסוק בשמחתו, רק בין כך חוטף ואוכל, מאחר שאין מקום מיחוש וחשד כלל לתאוות לבבו, ובטוח בהם שדבוקים רק בדברי תורה ועבודה' (קונטרס 'עת האוכל' ה, בסוף ספר פרי צדיק ח"א).

מראי מקום וצינונים

'מאימתי קורין...'. בבאור יסוד מחלוקות התנאים ושיטותיהם השונות בזמני קריאת שמע – ע' שו"ת הרמ"ע מפאנו ב; חדושי הגר"ר בנגיס ח"ב א; אגרות משה או"ח ח"ד נ; ביצחק יקרא ח"א א. (ושם דן אם זמן ק"ש תלוי

ב'זמן שכיבה' לחוד או בשם 'לילה'. וע' בזה צדקת הצדיק יח, וכן בשו"ת אגרות משה או"ח ח"ה ד עמ' ג. ובירושלמי דנו בקורא בביה"ש מצד ספק יום ספק לילה. ותמה ב'ראש יוסף' והלא הכל תלוי בזמן שכיבה, ולכאורה אין קשור לדין ספק דביה"ש דעלמא. אך לפי הסברה הנזכרת אתי שפיר).

במחלוקת הראשונים לענין קריאת שמע קודם צאת הכוכבים – ע' בהרחבה בתרומת הדשן א; שו"ת מהרי"ק קעג; שו"ת פרי יצחק ח"א א; מאור ישראל כאן.
ובמח' הפוסקים לענין ברכות קריאת שמע – האם נאמרות קודם שקיעת החמה, או אינן נאמרות אלא בזמן שכיבה – ע' בהרחבה בשו"ת פרי יצחק שם ובח"ב א; ברכת מרדכי ח"א יט; מאור ישראל.

בבאור שיטות הראשונים והכרעת ההלכה, אודות קריאת שמע לאחר חצות – ע' בהרחבה: עינים למשפט כאן; שאגת אריה ד; שו"ת פרי יצחק ח"ב ב ובקו"א שם; באור הלכה רלה; אבי עזרי ק"ש א, ט.

דף ג

באורים והערות בפשט

רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי... וסימן לדבר משמרה ראשונה חמור נוער... מאי קא חשיב ר' אליעזר אי תחלת משמרות קא חשיב... אי סוף... – ואין לפרש שהסימן מתייחס לכל משך המשמר – כי משמע ש'סימן לדבר' אמור כלפי הנאמר מקודם 'ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי', וזה הרי ודאי בעתים מסוימות, בסיום המשמרות או בתחילתם ולא בכל הלילה, שאם כן מהו 'על כל משמר ומשמר'.
ונפקותא בכל זה, לידע אימתי מתחלפים – לפי שאז היא עת רצון וראויה לתפילה ותחנונים, כמו שכתב הרא"ש ושאר ראשונים מרבנו האי גאון.

'נפקא מינה למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן ק"ש אימת, כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו ליקום וליקרי'. יש לשאול, הלא לכאורה צורך יניקת התינוק אינו משתנה בין חורף לקיץ, ואם כן כיצד אפשר לשער תמיד לפי יניקת תינוק, והלא זמן עלות השחר שונה בקיץ ובחורף. וצריך לומר שסימן זה אמור רק בימים השונים, כבתחילת תקופת ניסן ותשרי, שאז יקום ויקרא. ובימות החורף יוכל לשער כמה יצטרך לחכות עד שיאיר היום.
עוד יש לומר, אולי בעלות השחר דרך התינוק להתעורר משנתו קצת וממילא יונק משדי אמו הגם שאינו רעב עדין, כדרך תינוק שרוצה לינק כשהוא מתעורר. או אמו רוצה להניקו כדי שישן על ידי כך (עפ"י אגרות משה או"ח ח"ב כ).

'בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמו הגדול מבורך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו...'. זהו מה שאנו אומרים בקדיש 'תושבחתא ונחמתא' – שצריך כביכול תנחומים על צער החורבן. [ועל כן נהגו לומר 'זכור רחמיך ה' וחסדיך' כשמתחיל ש"ץ קדיש – על שם מדת רחמים שזוכר באותה שעה] (תוס' הרא"ש).